

Kmet', Miroslav: Asimilačné, migračné procesy, mobilita, modernizácia v Uhorsku

Spôsob života obyvateľov Uhorska zreteľne ovplyvňovali prírodné podmienky najmä v diferencii nížinných a horských oblastí. V oblastiach nížinnej kultúry sa rýchlejšie modernizovalo poľnohospodárstvo, ľahšie sem prenikali továrenské výrobky a mestské vplyvy odievania a stravovania. Etnické rozdiely medzi Slovákami a Maďarmi sa v týchto neprejavovali natoľko v materiálnej kultúre, ale v jazyku a prípadne v normách cirkevnej kultúry (katolíckej, evanjelickej, kalvínskej). Charakteristickými črtami horských oblastí boli drsnejšie klimatické podmienky, výrazne horšia úrodnosť, ale aj lesné a nerastné bohatstvo. Slabšia produktivita poľnohospodárstva viedla ľudí k ďalším formám zárobku (domáce remeslá, podomový obchod, sezónne práce „na Dolniakoch“). Zmeny hospodárskych a kultúrnych rozdielov postupne viedli k ďalšej sociálnej diferenciacii. Vzrastal počet robotníkov, naopak klesal počet roľníkov, v horských oblastiach sa rozšírila dvojzamestnanosť, čím vznikol fenomén tzv. kovorolníka, dotvárali sa nižšie a vyššie stredné vrstvy atď.

Zjavné kultúrne odlišnosti jestvovali v rovine ľudovej kultúry medzi západným, stredným a východným Slovenskom. Západoslovenské regióny boli ovplyvnené Moravou, rakúskymi a západnými maďarskými oblasťami. Tesnejšie kontakty s veľkomestskými centrami umožnili rýchlejšie absorbovanie mestských kultúrnych vzorov a modernizácie každodenného života a hospodárskej sféry. Na strednom Slovensku dominovala pastierska (ovčiarska, valaská) kultúra, ktorej chýbali viaceré atribúty roľníckeho prostredia typických pre západné a východné Slovensko. Vo východoslovenských regiónoch sa prejavoval vplyv východoeurópskej kultúry (nielen cez gréckokatolícku cirkev), hospodárska zaostalosť a masové vystaňovalstvo. Avšak popri pretrvávajúci archaických foriem kultúry v izolovaných dolinách prinášali sem reemigranti z Ameriky nové modernizačné prvky. Určite osobité miesto zaujali regióny Spiša a Gemeru so zvýšeným podielom nemeckého a evanjelického obyvateľstva a so zvýšenou mobilitou, ktoré sa vyznačovali vyššou úrovňou vzdelanosti.

Slovákmi obývané regióny (enklávy, jazykové ostrovy) jestvovali aj na tzv. Dolnej zemi v etnicky zmiešanom alebo väčšinou maďarskom, rumunskom, srbskom a chorvátskom prostredí ako dôsledok kolonizácie dolnozemských oblastí v 18. storočí po vyhnaní Osmanov a po porážke posledného protihabsburského stavovského povstania Františka II. Rákociho. Išlo hlavne o (a) novohradsko-peštiansku oblasť, t. j. Novohradskú a Peštiansku stolicu, (b) oblasť Zadunajska, t. j. územie Komárňanskej, Vesprímskej a Ostrihomskej stolice, (c) regióny dnešného severovýchodného Maďarska, t. j. územie Hevešskej, Boršodskej, Abovskej a Zemplínskej stolice, napokon (d) békeško-čanádska oblasť, teda územie Békešskej a Čanádskej stolice.

Pre uvedené enklávy sa v slovenskom kultúrnom povedomí v priebehu 19. storočia vžilo pomenovanie „Dolnozemské Slovensko“. Medzi jednotlivými enklávami a lokalitami jestvovali rozdiely v dôsledku geograficko-prírodných daností, cirkevnej a pôvodnej regionálnej príslušnosti. Väčšinu dolnozemských Slovákov tvorili pôvodne Stredoslováci a asi dve tretiny z nich boli evanjelici. Početnosťou a silným etnickým sebavedomím na základe majetkového postavenia a príslušnosti k evanjelickej cirkvi vynikali hlavne enklávy v Békešskej župe (Békešská Čaba, Sarvaš) a Báčke (Petrovec).

Iba malá časť slovenskej populácie žila v mestách. Na začiatku 20. storočia najväčším slovenským mestom v Uhorsku (teda s najpočetnejším obyvateľstvom) bola Békešská Čaba v Békešskej župe. V roku 1910 mala 42.600 obyvateľov, z toho štatisticky asi 70 % Slovákov

(10 rokov predtým ešte 90%). Niekoľko desiatok tisíc Slovákov žilo v multietnickom hlavnom meste. Podľa údajov z roku 1891 viac než polovica Budapešťanov hovorila 2-3 „hlavnými“ jazykmi (maďarčina, nemčina a slovenčina). V roku 1900 polovica po maďarsky hovoriacich Budapešťanov rozumela i nemčine alebo slovenčine, pritom až 90 % Slovákov a Nemcov hovorilo aj iným jazykom, než materinským. Druhý jazyk najmenej ovládali obyvatelia maďarského etnického pôvodu.

Relatívna preľudnenosť a bieda v dôsledku neúrod v 50. rokoch (i neskôr) periodicky postihovali viaceré oblasti Slovenska, hlavne v Trenčianskej, Oravskej a Šarišskej župe. Opakujúce sa vlny hladu prinútili mnohých v ťažkom sociálnom položení hľadať východisko vo vysťahovalectve na Dolnú zem v akej-takej väzbe na osídľovanie z 18. storočia. Časť z nich postihol osud tulákov a žobrákov. Iným sa podarilo usadiť sa v niekoľkých lokalitách v Békešskej a Čanádskej župe napr. na erárnych majetkoch, ďalej v Báčke, Banáte, Sedmohradsku a Bukovine. Slováci aj v tomto období založili v dolnozemskej regióne viaceré osád. Ďalšia časť chudobných vidiečanov našla zamestnanie v priemyselných oblastiach centrálného Uhorska. Najväčší odliv obyvateľstva zo Slovenska na prelome 19. a 20. storočia smeroval do Boršodskej a Pešť-pilíš-šoltskej župy (včítane Budapešti). V posledných dvoch desaťročiach 19. storočia začala sa výraznejšie objavovať migrácia Slovákov do západných častí monarchie (asi 70 tis.) a do zahraničia, predovšetkým do Kanady a USA (odhad 180-200 tis. osôb), z toho asi polovica žila v priemyselných centrách Pensylvánie. Z celkového počtu 2,9 mil. Slovákov predstavoval vysťahovalecký úbytok približne až 600 tisíc osôb v rokoch 1870-1910. Ďalší Slováci hlavne s podnikateľskými záujmami odchádzali do Ruska, kde vytvorili síce málopočetné, ale kultúrne pomerne silné a sebavedomé spoločenstvo. Demografický vývin Slovenska popri vysťahovalectve nepriaznivo ovplyvnili ďalšie faktory: cholera epidémia v rokoch 1872-1873, tuberkulóza, detská úmrtnosť, nízky priemerný vek, nedostatočná výživa obyvateľstva, keďže hlavným potravinovým článkom boli zemiaky (chlieb a mäso zriedkavo).

V 60. rokoch 19. storočia bol Pešť-Budín dôležitým centrom slovenského kultúrneho života, kde žili a tvorili významné osobnosti, vychádzali viaceré slovenské noviny a časopisy, vydávali sa početné slovenské knižné publikácie a v hlavnom meste Uhorska aj najvýraznejšie pulzoval slovenský politický život. Neskôr po výraznom útlme v 80. rokoch došlo k určitému oživeniu v 90. rokoch a v rokoch pred 1. svetovou vojnou. Asimilačné tendencie u Slovákov boli zjavné vo všetkých sociálnych vrstvách. V meštianskych kruhoch budapešťanských Slovákov sa v rozličnej miere a intenzite stretávalo tzv. uhorské vlastenectvo so slovenským národným vedomím, ktoré však najčastejšie z pragmatických príčin smerovalo k modernému maďarskému národnému vedomiu. Viacerí sa obávali, že ich vyhlásia za „panslávov“, budú mať problémy s lepšie plateným zamestnaním a zastaví sa ich profesionálna kariéra. Popredný ideológ maďarizácie Gusztáv Beksics si veľmi dobre uvedomoval podiel industrializácie, školského vzdelávania, divadla a mestského spôsobu života na pomadžarčení nemaďarských etník.

Za účinné nástroje maďarizácie boli považované spolky cieľavedome zamerané na maďarizáciu nemaďarských etník, kasína, čitateľské spolky, najmä však Hornouhorský maďarský vzdelávací spolok (FEMKE), založený roku 1883, resp. Uhorsko-krajinský slovenský vzdelávací spolok (MTKE), založený 1885, ktorý dostal do správy zhabaný majetok Matice slovenskej. Maďarizačné aktivity vládnej a župnej administratívy môžeme zjednodušene rozdeliť na (a) administratívne zásahy (včítane tzv. štatistickej maďarizácie), zásahy (b) v oblasti cirkevného života, (c) v školstve, (d) v podnikateľskej sfére, (e) v tlači, (f) v obmedzovaní kultúrneho inštitucionálneho života, (g) v neodôvodnených zásahoch do súkromného života (ako nútené pomadžarčovanie priezvisk), (h) politická perzekúcia (nielen v čase volieb), (i) odvážanie niekoľko stoviek slovenských sirôt, polosirôt i detí s rodičmi do

maďarského etnického prostredia – organizované FEMKE (1874, 1883, 1887, 1888), v zásade jeden z evidentných znakov etnocídy .

Cieľavedome v oblasti pomadžarčovania ľudového školstva na nemaďarskom etnickom území postupoval Július Wlassics, minister v Bánffyho a Széllovej vláde. Od roku 1898 zriadil systém 100-korunových odmien pre tých učiteľov, ktorí podľa názoru príslušného školského inšpektora dosiahli dobré výsledky vo vyučovaní maďarského jazyka u nemaďarských detí. V júni roku 1902 vydal ministerské nariadenie, podľa ktorého aj na cirkevných školách musí byť najmenej 17 hodín týždenne v maďarčine (čo sa postupne zvyšovalo až na 24). Inšpektori mali prísne kontrolovať dodržiavanie stanoveného učebného plánu, sledovať prácu učiteľov a dosiahnuté výsledky, teda, aby deti nemaďarskej materskej reči dokázali vyjadriť svoje myšlienky zrozumiteľne po maďarsky, aby vedeli plynule čítať a správne písať. Učiteľia, ktorí by boli v tomto neúspešní, mali byť podrobení disciplinárnemu stíhaniu.

Štát v nasledujúcich rokoch zintenzívnil zakladanie štátnych ľudových škôl, čo popri istom zvyšovaní gramotnosti a všeobecného vzdelania zároveň umožnilo a uľahčilo zavádzanie maďarského vyučovania v zmysle veľkomadžarskej (uhorskej) štátnej ideológie zalitavskej časti monarchie. Postup maďarizácie v ľudovom aj vyššom školstve charakterizoval nielen značný nárast počtu škôl s maďarským vyučovacím jazykom a škôl s 2 – 3 vyučovacími jazykmi (vždy s dominanciou maďarčiny), ale najmä výrazným poklesom počtu škôl s nemaďarskými vyučovacími jazykmi. O razantnosti (ale i netrpezlivosti) pomadžarčovania v školskej oblasti vypovedajú tiež nasledujúce údaje: kým roku 1890 sa vyučovalo po slovensky na 1 115 ľudových školách, v školskom roku 1905/1906 už len na 241 z nich (a tento počet sa ďalej zmenšoval).

Za najvýraznejší prejav cieľavedomej maďarizácie v uhorskom školstve možno považovať tzv. Apponyiho školské zákony z roku 1907, t. j. zák. články 26 a 27, ktoré dlhšie rezonovali aj mediálne a vyvolali razantnú odozvu zo strany národnostných menšín, resp. významných osobností, ktoré na ne reagovali. V dôsledku prijatia a uplatňovania týchto školských zákonov poklesol počet škôl pre nemaďarské menšiny v rokoch 1899-1914 o polovicu a iba v menej než 20 % ľudových škôl sa ďalej vyučovalo v nemaďarských jazykoch.

Zákon č. 26 sa týkal platových podmienok učiteľov v štátnych školách a zlepšením ich materiálnych podmienok autori zákona predpokladali zvýšiť finančnou stimuláciou u učiteľov motiváciu a výkonnosť. Zároveň však štát zvyšoval kontrolu edukačného procesu v štátnych školách. Novým prvkom zákona bolo enormné zvýšenie kontroly učiteľov zo strany nadriadených a definovanie trestnej zodpovednosti učiteľov za spáchanie prečinu protištátnej činnosti, predovšetkým, keď je namierená proti ústave Uhorska, jeho národnému charakteru, jednote, osobitnému postaveniu, úplnej celistvosti, proti štátnemu jazyku, štátnym symbolom a ku ktorej dôjde na pôde školy, ale aj mimo nej (resp. aj na území iného štátu) – živým slovom, písmom, tlačou atď. Zákon v ďalších paragrafoch oslabil kontrolnú právomoc miestnych školských rád, pretože členom takejto rady sa mohol stať len občan, ktorý ovládal maďarčinu slovom aj písmom. V mnohých regiónoch tak správa štátnych škôl zostala v rukách nepočetných maďarských úradníkov a „vlasteneckej“ inteligencie. Na zavedenie trestného pokračovania stačilo, aby na učiteľa urobil trestné oznámenie dozorný výbor školy, hociktorý člen miestnej školskej rady (z vlastnej iniciatívy alebo na požiadanie zákonného zástupcu žiaka). Zákon teda umožňoval udávanie a prenasledovanie učiteľov, ktorí by sa neprejavovali dostatočne „vlastenecky“, čo predpokladalo elimináciu akejkoľvek činnosti v prospech pronárodných aktivít nemaďarskej menšiny.

Zákon č. 27 sa zaoberal cirkevnými a obecnými ľudovými školami a takisto definoval platy učiteľov. Jeho skutočne zreteľným zámerom bolo presadiť pomadžarčenie škôl, ktoré dovtedy mali národnostný charakter. Zákon kodifikoval ako povinnosť každej školy

a každého učiteľa (či škola dostáva štátnu podporu alebo nie) rozvíjať a utvrdzovať u detí vedomie príslušnosti k maďarskému národu a pestovať uhorské vlastenectvo. Rozhodujúcim faktorom výučby mal byť práve spomínaný didaktický princíp, ktorý mal svoj vnútorný obsah i vonkajšie prejavy a chápal sa jednoznačne ako sanácia v zmysle maďarizačných cieľov – zvlášť v národnostných regiónoch (predstavujúcich takmer dve tretiny Uhorska). Viaceré paragrafy zákona jasne definovali štátny záujem.

Mimo všadeprítomných maďarizačných tendencií sa slovenskí vystaňovalci stretli v Amerike a Kanade s nacionálne a politicky tolerantným prostredím, ktoré nepochybne malo výrazný vplyv na formovanie ich kolektívnej identity prostredníctvom slobodného spolkového, cirkevného či kultúrneho života. Vystaňovalci sa v cudzom svete zvyčajne zoskupovali najskôr okolo kostolov a fár, neskôr v svojpomocných a národných spolkoch. Pritom dôležitú úlohu zohrávala slovenská tlač (najprv *Amerikánsko-slovenské noviny* od 1886, *Slovák v Amerike* od 1889, *Jednota* od 1891). Zo spolkov amerických Slovákov vynikli Prvá katolícka slovenská jednota, Národný slovenský spolok (oba 1890), Matica slovenská (Chicago, 1893). Hromadné návraty reemigrantov – „Amerikánov“ znamenali ekonomický aj kultúrny prínos pre rodný kraj. Aj po návrate zvyčajne udržiavali kontakty s americko-slovenskými spolkami, rozširovali slovenskú tlač (noviny, kalendáre, brožúry). Boli politicky rozhladenejší a národne sebavedomí, často odsudzovali prejavy poníženia a servilnosti v stykoch s vrchnosťou. Uhorská vláda sa usilovala brániť dovozu slovenskej tlače z USA. Napriek tomu zohrali spätné väzby s vystaňovaleckými komunitami významnú úlohu vo formovaní historického vedomia a národnej identity Slovákov v Uhorsku v desaťročiach pred jeho zánikom.

Etnický obraz Slovenska spoluutvárali predovšetkým Maďari, Rusíni, Nemci, Židia a Cigáni. Maďarské osídlenie charakterizoval v zásade súvislý pás naprieč južným Slovenskom s enklávou v Nitrianskej župe (Zoborská oblasť). Najviac Maďarov žilo na Podunajskej nížine (asi 60 % z celkového počtu). Rusíni žili na severovýchodnom Slovensku s niekoľkými južnejšími enklávami, historicky a kultúrne veľmi nerovnorodé nemecké osídlenie jestvovalo tradične na Hornom Spiši, Dolnom Spiši, v tzv. Hauerlande s centrami v Kremnici a Nitrianskom Pravne, v Malých Karpatoch a Bratislave. Židia a Cigáni (Rómovia) žili v diaspóre prakticky po celom území Slovenska. V rámci uvedených etník sa v niektorých regiónoch vytvorili svojrázne subetnické skupiny, napr. u Maďarov – Palóci, Barkovia, u Rusínov – Lemkovia, Bojkovia, u Nemcov – Cipseri (Spišiaci, spišskí Sasi), Mantáci (medzevsko-štóška oblasť), Huncokári (malokarpatská oblasť), Handelci (Horehronie), u Rómov – Lovari a tzv. Vlašika (olaskí Cigáni). Zaujímavým faktom bola asimilácia časti Rusínov v slovenskom prostredí.

Charakteristickou črtou uhorských štatistík (od roku 1869) boli vysoko nadpriemerné prírastky maďarskej populácie a hlboko podpriemerné prírastky ostatných národností (40% vs. 17% v poslednej tretine 19. storočia). Slováci žili kompaktno na území 16 hornouhorských žúp, z toho v 9 mali roku 1869 absolútnu väčšinu, ktorú si udržali aj roku 1900, no v 6 už zaznamenali zníženie podielu na celkovom počte obyvateľstva, kým zvýšenie v troch župách. V dolnozemskej enklávach a priemyselných centrách mimo 16 hornouhorských žúp žilo roku 1880 266 tisíc Slovákov, ale do roku 1900 už išlo o pokles o 4,8 %, pričom v mestskom prostredí bol úbytok oveľa zreteľnejší. Najväčšia strata v rokoch 1880-1900 postihla Slovákov v Níredháze (Sabolčská župa), kde z počtu 8670 sa po dvoch desaťročiach prihlásilo za Slovákov len 940 osôb. Maďari mali roku 1869 absolútnu väčšinu v dvoch a relatívnu v jednej župe, ale v roku 1900 už mali absolútnu väčšinu v 5 župách.

Konfesionálny obraz Slovenska utvárali predovšetkým rímski katolíci (vyše 70 % obyvateľstva) a evanjelici augsburského vyznania. Rusíni na východnom Slovensku patrili zväčša ku gréckokatolíckej „ruskej“ cirkvi. Nemci boli katolíckmi aj evanjelikmi. Maďari patrili jednak ku katolíckom a jednak ku kalvínom. Malá časť Maďarov bola súčasťou

katolíckej cirkvi, tak ako malá časť Slovákov v Zemplíne súčasťou kalvínskych cirkevných zborov. Na začiatku 20. storočia sa s navrátilcami z Ameriky dostávali na Slovensko nové protestantské smery – ako baptizmus a adventizmus.

V druhej polovici 19. storočia Maďari sformulovali ako kultúrne vzory – slávnú hrdinskú minulosť, ideál slobodymilovného národa, nositeľa modernizačnej misie. Maďarský integrálny nacionalizmus úspešne prezentoval národnú mytológiu s uzlovými bodmi: od príchodu starých Maďarov po revolúciu 1848-1849. Národný autoportrét bol dotvorený z príležitosti milenárnych osláv roku 1896. Prostredníctvom výtvarného, hudobného, literárneho umenia a historiografie sa stal pevnou súčasťou národného vedomia. Kolektívnu pamäť obyvateľstva ovplyvňovala národná symbolika, „národný príbeh“, maďarské názvy obcí, ulíc, štátne sviatky, pomníky, slávnosti, múzejníctvo, knižnice, divadlo, spevokoly, literárne spolky, školstvo a pod. Napr. veľký význam sa prikladal pompéznym pohrebom prenesených telesných pozostatkov Rákociho, Tökölyho, Kossutha, ako aj protirakúska hospodárska kampaň – tzv. tulipánové hnutie. Národy a národnosti Uhorska boli nútené reagovať na dynamické modernizačné zmeny a zároveň na konkurenčné národné hnutia. Vytvárali si vlastný symbolický priestor „užšej vlasti“ a vlastné historické tradície, ktoré popierali interpretáciu minulosti susedov. Historickú pamäť Slovákov na začiatku 20. storočia ovplyvňovala konštituujúca sa jednotná národná tradícia, avšak jednoznačne v reakcii na multikulturalitu krajiny s odrazom v každodennom živote.